

“БЕКТЕМ”

И. Арабаев атындагы КМУнун
илим, эл аралык коммуникациялар
жана инновация боюнча проректору,
т.и.д., доцент А. К. Чалданбаева

9-декабрь 2024-жыл

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Мамлекеттик тил жана маданият институтунун профессор Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын 2024-жылдын 21-ноябрындагы кеңейтилген отурумунун №4 протоколунан

КӨЧҮРМӨ

Отурумдун төрайымы: педагогика илимдеринин кандидаты, проф.м.а.
Р. Абдуллаева

Отурумдун катчысы: филология илимдеринин кандидаты, доц. м. а.
Д.И. Алтаева

Катышкандар: филология илимдеринин доктору, профессор С.С. Жумалиев (10.02.01), филология илимдеринин доктору, проф.м.а. Т.К.Сыдыкова (10.02.01), филология илимдеринин доктору, проф.м.а. К. Саматов (10.02.01), филология илимдеринин кандидаты, доцент Н.Р.Жапаров (10.02.01), филология илимдеринин кандидаты, доцент А.А. Абдыкалыкова (10.02.01), педагогика илимдеринин кандидаты, доцент К. Ш. Иманакунова, ага окутуучулар - К. Садыкова, Р. Р. Мамбетова, Н.У. Масалиева.

Онлайн катышуучулар: филология илимдеринин доктору, профессор С. К. Каратаева (10.02.06).

Күн тартибинде:

1. Кафедранын аспиранты Төлөгенова Дина Мелдебекқызынын «Түрк тилдериндеги фитонимдердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү» деген темада 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча жазылган кандидаттык диссертациясын талкуулоо. Илимий жетекчиси: ф.и.д., профессор Б. Е. Дарбанов.

Угүлду: Отурумдун төрайымы п.и.к., проф. м.а. Р. Абдуллаева: Кафедранын бүгүнкү кеңешмесинин күн тартибинде кафедранын аспиранты Төлөгенова Дина Мелдебекқызынын «Түрк тилдериндеги фитонимдердин

структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү» деген темада 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча жазылган кандидаттык диссертациясын талкуулоо маселеси коюлуп атат. Баарыңыздар иштин мазмуну менен таанышып чыктыңыздар. Анда эмесе сөздү диссертанттын өзүнө берсек. Баяндама үчүн 15 мүнөт, ошону сактаңыз.

Аспирант Д. Төлегенова: Саламатсыздарбы, урматтуу кафедра мүчөлөрү. Менин илимий ишимдин темасы «Түрк тилдериндеги фитонимдердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү». Илимий жетекчим - ф.и.д., профессор Беркутбай Ерматович Дарбанов.

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Түрк тилдеринин айрыкча кыргыз тилинин тарыхый өнүгүүсүн фитонимдердин эволюциясы менен тыгыз карым-катышта изилдөө өтө маанилүү маселелердин бири. Анткени фитонимдик лексика тилдин диахрондук өнүгүүсүнө түзмө-түз таасир тийгизүү менен бирге тилдик мыйзамдардын калыптануусуна жана лексикалык кордун баюусуна негиз болгон деп айтууга толук негиз бар. Түрк тилдеринин алкагында фитонимдерди изилдөө тилчи-окумуштуулардын көңүлүн дайыма буруп келген жана бул багыттагы иликтөө иштери алда канча мурда илимпоздор тарабынан колго алына баштаган. Лексикалык курамдын бул тобун иликтөөгө болгон кызыгуу өсүмдүктөр аталыштарынын келип чыгышын түшүндүрүүгө, алардын түзүлүшүн, семантикалык негизин аныктоого болгон аракеттер менен коштолгон. Буга карабастан, фитонимдерди комплекстүү жана системдүү түрдө изилдөөдө айрым боштуктар бар экенин баса белгилөөгө болот. Мындай илимий жагдай аталган теманын заманбаптуулугун көрсөтөт.

Фитонимдик кор айыл-чарбасында, айрыкча агро-өнөр жай тармагында изилдөө жүргүзгөн адистердин компетенттүүлүгүн аттыруу менен тил таануунун жалпы теориялык маселелери менен катар али да болсо изилдөөнү талап кылган айрым терминологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө таяныч катарында да кызмат кылат. Фитонимдердин көчмөндөр маданиятына тийгизген таасирин аныктоо, анын негизги объектиси менен өзүнө тиешелүү сапаттарын ачуу, тил илиминин башка тармактар менен карым-катнашын, өнүгүү процессин аныктоо маселелерин илимий көз карашта талдоо актуалдуугун жоготпойт деген пикирдебиз. Өзгөчө кыргыз тил илиминде фитонимдерге байланыштуу айрым маселелер илимий макалалардын чегинде каралганын эске албаганда, азыркы мезгилге чейин дээрлик комплекстүү түрдө изилдөө жүргүзүлбөгөндүгүн айтууга болот. Ушуну менен бирге тектеш тилдердеги фитонимдер менен тектештирме-тарыхый өңүттөн иликтөө маселеси азырга дейре ачык бойдон калууда. Академик Б. М. Юнусалиев белгилегендей, орток фитонимдик катмар тарыхый жактан

тамырлаш болуп келген кыргыз жана жалпы түрк тилдеринин калыптануу жолун ачыктай алмакчы. Мына ушундай белгиленген жагдайлар изилдөө темасынын актуалдуулугунан кабар берет.

Изилдөөнүн максаты. Илимий изилдөөнүн негизги максаты кыргыз тилиндеги фитонимдердин концептуалдык негизи жана лингвистикалык формасы бүтүндөй түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканын пайдубалы катарында кызмат кылгандыгын аныктоо. Ошону менен бирге кыргыз жана түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканынын этимологиялык байланышын аныктап жана алардын элдин этникалык аң-сезимине тийгизген таасирин конкреттүү мисалдардын негизинде далилдөө болмокчу. Ал үчүн алдыбызга төмөнкүдөй негизги милдеттерди койдук:

- Жалпы тил илиминде, түркологияда жана казак, кыргыз тил илимдериндеги фитонимдерге байланыштуу иликтөөлөргө илимий сереп жүргүзүү;

- Түркологияда фитонимдердин орду жана тилдин тарыхый жактан өнүгүүсүнө тикеден-тике тийгизген таасирин аныктоо менен өсүмдүктөр дүйнөсүн чагылдырган лексикага семантикалык жактан мүнөздөмө берүү;

- Кыргыз жана жалпы түрк фитонимиясындагы негизги номинация принциптерин сыпаттоо;

- Байыркы өсүмдүк аталыштарынын семантикалык өзгөчөлүгүн кыргыз жана башка түрк тилдеринин алкагында салыштырып анализдөө;

- Түрк тилдериндеги өсүмдүктөрдүн аттарынын тектештигине байыркы катмардын негизинде талдоо жүргүзүү.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы катарында, биринчи кезекте, кыргыз тилиндеги жана жалпы түрк тилдер системасындагы фитонимдердин тектештирме-тарыхый өңүттөн кандидаттык диссертациянын денгээлинде изилденгендигин белгилөөгө болот. Кыргыз тилиндеги байыркы фитонимдик катмардын жалпы эле түрк тилдериндеги фитонимдик катмардын калыптануусуна олуттуу таасири жана жалпы түрк тилдериндеги фитонимдик архетиптердин кыргыз тилинде сакталуусун байыркы фитонимдердин алкагында кенири иликтөө жүргүзүү да саамалык катарында каралат. Кыргыз жана түрк тилдериндеги фитонимдик өнүмдүү морфемалар алгачкы жолу фитонимдик форма катары системалуу түрдө салыштыра талданып, фитоним системасындагы тарыхый лексика экендиги далилденди.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Кыргыз тилиндеги байыркы фитонимдик катмар жалпы түрк тилдериндеги фитонимдик кордун концептуалдык негизин түзөт.

2. Кыргыз тилиндеги өсүмдүктөр дүйнөсүн чагылдырган лексика жалпы семанын негизинде лексика-семантикалык байланыштагы семантикалык талаага биригет. Лексика-семантикалык топтун негизин жалпы түрк тилдерине орток фитонимдер түзөт. Бирок кыргыз тилине гана мүнөздүү фитонимдер да бар.

3. Түрк тилдериндеги фитонимдер түзүлүшү боюнча тубаса, туунду, жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт. Өсүмдүктөр аталыштарындагы номинация процесси адамдардын таанып-билүү жана таксономиялык ишмердиги менен байланышкан.

4. Синтетикалык жана аналитикалык сөз жасоо ыкмасын фитонимдик негизде талдоо жана түрк тилдериндеги өнүмдүү фитоформанттардын семантикалык өзгөчөлүгүн аныктайт;

5. Кыргыз тилиндеги байыркы фитонимдик катмардын жалпы түрк тилдериндеги фитонимдик лексикасынын өнүгүүсүндөгү динамикалык ролу жана түрк тилиндеги байыркы архетиптердин фоносемантикасынан ачык көрүнөт.

“Түрк тилдериндеги фитонимдердин изилденишинин теориялык негиздери” аттуу биринчи бапта жалпы тил илими, түркология жана кыргыз тил илими алкагында фитонимдер боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөргө илимий сереп жүргүзүлдү.

1.1. Тил илиминде фитонимдерди изилдөө маселесинин коюлушу. Кайсы тилди албайлы анын лексикалык курамынын орчундуу бөлүгүн өсүмдүктөрдүн аталыштары түзөт. Тил илиминин лексикология бөлүмүндө өсүмдүктөр аталыштарына карата эң эле кеңири “фитоним” термини колдонулат. Лингвистикада «фитоним» терминин биринчи жолу А. В. Суперанская топоним, дримоним, космоним, астроним сыяктуу терминдер менен бирге ономастиканын илимий айлампасына киргизген. Ал: “Айрым-айрым өсүмдүктөрдүн энчилүү аты фитоним деп аталат”, - деген аныктама берет.

Орус тилчиси А. М. Летова «фитоним» жана «фитонимдик бирдикти» синонимдик терминдер катары кабылдайт жана бул терминди: «дарактар, чөптөр, бадалдар, гүлдөр, мөмө-жемиштер, жашылчалар жана башка өсүмдүктөрдүн аталыштарынын семантикалык жалпылыгы», - деп чечмелейт. Ушул түшүнүктөр менен катар фитонимия (фитонимдик бирдиктердин жыйындысы), фитонимдик лексикон (фольклордук тексттер корпусунда колдонулган фитонимдик лексемалардын системалуу сыпатталышы) терминдерин колдонгон.

Е. К. Алёшина изилдөөсүндө илимий жана элдик ботаникалык номенклатура бири-биринен өзгөчөлөнөрүн белгилеп келип, илимий

ботаникалык номенклатураны “фитотерминдер”, ал эми элдик ботаникалык номенклатураны “фитонимдер” деп атоону сунуштайт. Ушул эле терминдерге жакын түшүнүктөрдү атаган фитосоматизм (өсүмдүктөрдүн анатомиясына байланышкан терминдер) жана фитомүнөздөмө (өсүмдүктөрдүн сырткы түзүлүшүн, өсүшүн, мөмөлөшүн мүнөздөгөн терминдер) терминдерин илимий айлампага киргизген. Ал эми фитоним, фитотермин, фитосоматизм жана фитомүнөздөмө сыяктуу лексикалык бирдиктердин биримдигин фитолексика деп атаган.

Биз А. В. Суперанская, И. В. Подольская, А. М. Летова, Е. К. Алёшина өңдүү изилдөөчүлөрдүн көз караштарына таянуу менен, элдик ботаникалык номенклатураны фитонимдер деп атоого кошулабыз. Анткени фитоним термининин ички мазмуну флоронимдин ички мазмунуна караганда алдаганча кеңири жана жалпы денотатты туюндурат.

1.2. Фитонимдердин жалпы тил илиминде изилдениши. Фитонимдер боюнча изилдөөлөрдүн башаты тил илиминдеги натуралисттик багыттын өнүгүшү менен байланыштуу. Бул багыттын концепциялары немис философ-тилчиси Август Шлейхердин (1821-1868) “Теория Дарвина и наука о языке” (1863), “Значение языка для естественной истории человека” (1865) деген эмгектеринде иштелип чыккан. Ч. Дарвиндин ачылыштарына таянган А. Шлейхер тилди табигый организмге жакындыгын мындайча белгилейт: “Тилдин жашоосу өсүмдүктөр, жаныбарлар сыяктуу жандуу организмдердин жашоосунан эч айырмаланбайт. Булар сыяктуу эле тил да эң жөнөкөй түзүлүштөн татаал формага чейин өскөн мезгилге, карып-улгайган мезгилге дуушар болот”.

Орус тил илиминде фитоним боюнча лингвистикалык биринчи изилдөө Ф. И. Буслаевге таандык. Ал макаласында *люттик* сөзүнүн этимологиясын изилдеп жатып, “элдик ботаниканы изилдөө мифологиялык мезгилге алып келет” деген пикирин айтат. А. С. Будилович айрым өсүмдүк аталыштарынын этимологиясын изилдөөдө башка славян тилдеринен параллелдиктерди келтирип, славян мифологиясына кайрылган [Будилович, 1878-1879]. Орус тил илиминде XX к. экинчи жарымынан тартып, өсүмдүктөрдүн элдик аталыштарын лингвистиканын түрдүү аспектилеринен изилдөө күчөйт. Мисалы, орус тилиндеги фитонимдердин деривациялык мүмкүнчүлүктөрү [Ряховская, 1967; Закревская, 1970; Рубченко, 1986], адабий тилдеги жана говорлордогу өсүмдүктөр аталышынын этимологиясы [В. А. Меркулова, 1961; Марсакова, 1973; Т. А. Боброва, 1976], ботаникалык терминдердин калыптанышы жана алардын элдик аталыштардан өзгөчөлүгү [М. К. Шарашова, 1968], өсүмдүктөрдүн элдик жана илимий аталыштарындагы табигый жана жасалма номинациянын карым-катышы

[В. В. Копчева, 1985], фитонимдердин стиль жаратуу мүмкүнчүлүктөрү [Ю. А. Дьяченко, 2010], ошондой эле салыштырма-типологиялык, когнитивдик, этнолингвистикалык, лингвомаданият таануу [Н. В. Коновалова, 2001; Т. Н. Бурмистрова, 2008; В. Б. Колосова, 2009; Т. Д. Барышникова, 1999; М. Летова, 2012; Ж. М. Омашева, 2012; И. В. Лукьянова, 2018] өнүттөрүнөн изилдөөнүн илимий бутасына айланган.

1.3. Фитонимдердин түркологияда изилдениши. Түрк тилдүү элдерде өсүмдүктөрдүн элдик аталыштарын жыйноо, сөздүк жана лечебниктерди түзүү иштери Европа жана Россияга караганда алда канча эрте башталган. Түркологияда элдик медицина боюнча маалыматтар камтылган дары чөптөрдүн аталыштарынан турган IX к. таандык байыркы уйгур жазуусундагы Турпандан табылган лечебник белгилүү. Түрк тилдеринин фитонимдик лексикасын изилдөөдө орто кылымдарга таандык Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат-ит түрк” сөздүгү өтө маанилүү. Сөздүктө 39 дарак жана бадалсымалдардын аталышы, 20 өсүмдүктөрдүн бөлүктөрү, 21 мөмө-жемиштердин аталышы, 21 дан эгиндери, 98 ар кандай өсүмдүктөрдүн аталышы камтылган. Мындай бай тилдик фактылар түрк тилдериндеги өсүмдүктөрдүн элдик аталыштарын тарыхый өнүттөн изилдөөгө баа жеткис материал болуп берери бышык

Советтик түркологияда түрк тилдериндеги фитонимдик бирдиктер, биринчи кезекте, сөздүктөрдө, т.а., байыркы түрк жазма эстеликтеринин лексикасы камтылган “Древнетюркский словарь” (1969), Э. Севортяндын этимологиялык сөздүктөрүндө (1971; 1974; 1978; 1980; 1989), Э. Р. Тенишевдин редакторлугу менен чыккан “Сравнительно-историческая грамматика. Лексика” деген аталыштагы эмгектерде чагылдырылган. Ошондой эле басымдуу түрк тилдеринин фактыларынын негизинде аткарылган К. М. Мусаевдин (1975), алтай бүлөсүнө кирген тектеш тилдердин материалдарында аткарылган Л. В. Дмитриеванын (1972; 1973; 1975), А. Жаримбетовдун (1974), Ю. В. Норманскаянын (2006) эмгектерин өзгөчө белгилеп өтүү зарыл.

Түрк тилдүү элдерде өсүмдүктөрдүн элдик аталыштарын жыйноо, сөздүк жана лечебниктерди түзүү иштери Европа жана Россияга караганда алда канча эрте башталган. Аны элдик медицина боюнча маалыматтардан турган IX к. таандык байыркы уйгур жазуусундагы Турпандан табылган лечебник тастыкайт. Жалпы түрк тилдеринин алкагында, ошондой эле айрым-айрым түрк тилдери боюнча этимологиялык, этнолингвистикалык, диалектологиялык, терминологиялык, соңку жылдарда лингвомаданият таануучулук аспектилерден өсүмдүктөрдүн элдик атоолору боюнча эмгектер жазылды. Түрк тилдеринин лексикологиясында бул темага байланыштуу

жүргүзүлгөн атайын изилдөөлөр тилдин тарыхын терең изилдөөгө шарт түзөт.

1.4. Фитонимдердин кыргыз жана казак тил илиминде изилдениши. Казак тил илиминде ботаникалык номенклатура жана терминология боюнча изилдөөлөр өткөн кылымдын 50-жылдарынан башталат. Лексикалык кордун аталган тематикалык тобу М. Бигамбетов (1958), А. Шамшатова (1966), Г. И. Уюкбаева (1983), Б. Базылхан (1973; 1991), Б. Калиев (1988), Е. К. Кенесов (2015), Ж. М. Омашева (2016), А. Б. Шормакова (2020), өндүү казак тилчилеринин эмгектеринде диахрондук, терминологиялык, этнолингвистикалык, когнитивдик жана лингвомаданият таануучулук аспектилерден изилденген.

Кыргыз тилинин фитонимдик лексикасы атайын изилденбегени менен, диалектологиялык изилдөөлөрдүн алкагында алардын мисалдары катары каралып, фрагменттик деңгээлде талданган. Фитонимдерге тиешелүү сөздөрдүн басымдуу бөлүгү диалектикалык өзгөчөлүк катарында К. К. Юдахин тарабынан изилденет. Алсак, түштүк ареалында жолгуучу *мәкә, нәк, пәләк, дән, гүнжәрә* ж.б. Аталган окумуштуу өз сөздүгүндө кыргыз тилине мүнөздүү фитонимдерди гана изилдөө менен чектелбестен, бир эле учурда башка тилдерден оошкон фитонимдер семантикалык жана структуралык жактан кеңири иликтенет.

Ж. Жумалиевдин «Мөмө-жемиштердин түрк тилдериндеги айрым аталыштары тууралуу байкоолор» аттуу макаласында түрк тилдериндеги *ал/олу* компоненттери катышкан *алма, алча, алибали, алмурут, алгийрат, каралы, кайналы, шапталы* сыяктуу мөмө-жемиш аттарынын этимологиясы жана калыптанышы каралган.

Кыргыз тилиндеги өсүмдүктөр аталыштары кесиптик лексика боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө каралган. Э. Г. Хурибаеванын «Кыргыз тилинин түштүк говорлорундагы пахтачылык лексикасы» деген темада жазылган кандидаттык диссертациясында пахтачылыкка байланыштуу лексиканы изилдеген. Бул изилдөө пахтачылыкта колдонулган сөздөрдүн семантикалык-структуралык өзгөчөлүктөрүнө арналган орчундуу маселелерди чечмелөөгө арналган.

“Фитонимдерди изилдөөнүн методологиясы жана методдору” деп аталган экинчи бапта изилдөөнүн объекти жана предмети, методологиялык негизи жөнүндө сөз болот.

Изилдөөнүн объектиси – түрк тилдериндеги фитонимдик лексика, б.а., элдик ботаникалык номенклатуранын бирдиктери. **Изилдөөнүн предмети** – лексикалык курамдын фитонимдик микросистемасынын семантика-

структуралык уюшулушун жана функционалдык өзгөчөлүктөрүн изилдөө, жалпы түрк тилдер системасындагы ээлеген ордун аныктоо болуп саналат.

Изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негизи катарында фактылардын анализдениши индукция жана дедукциялык принципте ишке ашырылды жана тарыхый-хронологиялык усулдун негизинде иликтенди. Бир эле учурда Б. М. Юнусалиев, К. М. Мусаев, Л. В. Дмитриева, Ю. В. Норманская, Н. В. Коновалова, Т. Н. Бурмистрова, В. Б. Колосова, В. А. Меркулова, Т. Д. Барышникова, М. Летова, Ж. М. Омашева, И. В. Лукьянова, Н. В. Бурганова, Р. Г. Ахметьянов, А. Г. Шайхулов, Э. Р. Ахметова, Ч. И. Фиргалиеванын, Р. З. Сафарова, А. Ш. Ишмухаметова, В. Егоров, Г. А. Дегтярев, Ю. Дмитриева, Р. С. Акманова, А. К. Усманов, Х. А. Джамалханов, Ш. Баратов, Г. Ш. Назарова, Э. С. Кулиев, С. А. Кукаева, Дж. Б. Мирзаханова, А. Б. Семенова, М. Бигамбетов, А. Шамшатова, Г. И. Уюкбаева, Б. Калиев, А. Б. Шормакова, Ж. Жумалиев, Э. Г. Хурибаева жана К. Семиз сыяктуу белгилүү окумуштуулардын илимий тыянактары жана эмгектери жетекчиликке алынды.

Фитонимдердин структуралык типтери. Түрк фитонимиясындагы аталыштарды эки чон тайпага шарттуу түрдө бөлүп көрсөтүүгө болот.

а) Тубаса фитонимдер. Бул фитонимдер морфемаларга бөлүнбөйт. Мисалы, буудай, машак, аныз ж.б. Чындыгында, кээ бир уңгу терминдер бир кезде морфемаларга бөлүнгөн, бирок убакыттын өтүшү менен алардын курамындагы аффиксте маанисин жоготуп биригип кетишкендигин байкоого болот. Мисалы: машак деген термин эки морфемадан турган (бош+ок), биринчиси уңгу, экинчиси кичирейтүүчү маанини берген аффикс. Убакыттын өтүшү менен уңгу менен аффикс биригип кеткен. Демек, алардын аффикстеринин функциясын жоготушу терминдердин уңгу сөздөргө айланышына алып келет.

б) Тарыхый туунду фитонимдер. Бул терминдер негизден (уңгудан) турат жана ага аффикс уланат. Алардын негизги өзгөчөлүгү морфемаларга бөлүнүшү: урук+чу, кымыз + дык, шими + гич.

Түрк фитонимиясында жөнөкөй туунду терминдер көбүнчө зат атооч+аффикс жана этиш+аффикс түзүлүшүнө ээ болот.

1. Зат атооч+аффикс – аш + тык, күз + дүк, жаз + дык ж.б.

2. Этиш+аффикс:эк + ин, көбүр + ган, ышкын + дык, тордо + мо ж.б.

2.2. Түрк тилдериндеги фитонимдердин номинациясынын принциптери. Номинация деген латын сөзүнөн келип чыккан. Бул термин тил бирдиктеринин жалпы мыйзамдарын жана тутумдарын, аталышынын түзүлүшүн, тилин жана ой жүгүртүүсүн, турмуштагы нерселер менен

кубулуштардын өз ара байланышын, алардын белгилерин таанууда адамдын ролун изилдейт.

Номинациялык ыкмада айрыкча ар бир сөздүн түпкү маанисине тиешелүү түшүнүк (себепчи сема) сакталат. Ал “**себепчи сема**” бир топ туунду фитонимдин пайда болушуна шарт түзөт. Бир себепчи уңгудан пайда болгон, бир фитонимдик системага тиешелүү болгон туундуларда номинативдик белги сакталат. Ошол тилдин этимологиясын жакшы түшүнгөн адамга ал аталыштарды ажыратуу кыйын эмес.

Туунду фитонимдин мааниси менен түпкү мааниси жакын болгону менен анын маанилик курамы бирдей болбойт. Эгер бирдей болсо, ал сөз да, туунду да болмок эмес. Ал жаңы номинациянын пайда кылганда гана фитонимдин кайсы сөздөн келип чыкканы билинет. Туунду фитоним менен анын уңгулук маанисинин байланышы тилдеги маанилик чынжырчаны кармап турат. Ал туунду фитонимдин орток семадагы ордун тактаганда гана ошол орток сема аркылуу туунду системанын тарыхый-генетикалык системасын түзүүгө болот. Мындай туунду фитонимдердин жыйындысы – **фитонимдик система** деп аталат. Бир системадан чыккан фитонимдерде орток генетикалык-семантикалык код болот. Алсак **кат, гат, агач** ж.б. Атоо менен түшүнүктүн ортосундагы байланыш ошол генетикалык-семантикалык коддун негизинде түзүлөт. Жаңы түшүнүккө атоо берерде маанилик байланышы жок сөздү себепчи негиз деп эсептөө менен, тилдеги биримдүүлүктү жойсок, генетикалык-семантикалык код сунуштаган системада ката кетирер элек. Тил өзү өзгөргөнү менен түпкү маанисин сактап калат. Туунду сөз түпкү маанини, сөздүн семантикасын сактап калат. Ал маани-адамдын түшүнүгүндөгү маани. Мааниси болбосо, ал сөз жөн гана тыбыштык курамдан турган бирдик гана болуп калат.

Түрк тилдериндеги фитонимдердин структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү. Түрк тилдерине өтө кеңири тараган, кылымдар бою активдүү колдонулуп келген *кайың* фитоними кыргыз тилинин гана эмес бүтүндөй түрк тилдерин тарыхый, семантикалык жана фонологиялык өнүгүүсүн ачыктайт. Негизинен, алтай тилинде *кайың*, түркмөн, азербайжан тилинде *гайың*, түрк жана караим тилинде *кайын*, татар тилинде *кайын*, өзбек тилинде *кайин*, уйгур тилинде *кейин*, лобнор кыргыздарынын тилинде *каун*, шор тилинде *казың*, хакас тилинде *хазың*, тува тилинде *хадың*, якут тилинде *хатың*, чулым татарларынын тилинде *хаазың*, чуваш тилинде *хоран//хуран*. Жогоруда биз санап өткөн түрк тилдеринде, *кайың* фитониминин фонетика-структуралык варианттары аталган фитонимдин түрк урууларынын *кайын* фитонимине болгон катышын ошондой эле аталган объектинин түрк элдеринин жашоосундагы ордун ачыктай тургандыгын белгилөөгө болот.

Бир эле учурда К//З//К//Х тыбыштарынын алмашуусу аталган фитонимдин ареалдык таралуусун жана өнүгүүсүн түшүндүрмөкчү.

Карагат аталышынын типологиялык турпатына байланыштуу бир нече илимпоздордун илимий байкоолору эң алгач, анын мазмунуна, атоонун этимологиясына багытталат. Тил илимин фитологиялык багытын изилдөөчү Ш. Сарыбаевдин “Кыскача этимологиялык сөздүгүндө”: Карагат – кара жана кээ бир түрк тилдеринде кездеше турган кат //хат (жемиш - кызыл кат, кара кат) биригишинен келип чыккан. Хакас тилинде бул сөз “жийде“ маанисинде колдонулат. Демек, кара кат – каражийде деген маанини билдирет [Сарыбаев, 1973:119]. Байыркы түрк тилинде Qat сөзү жийде, жемиш дегенди билдире турган болсо, кара жана кат сөздөрүнүн биригишинен жемиштин аталышы чыккан. Бул жерден байкаганыбыздай каражийде же болбосо каражемиш деген маанини бере турган бул аталыш түрк урууларынын кыздарынын мөлтүрөгөн сулуу көздөрүнө ылайыктуу салыштыруу боло алат Өсүмдүктөдү сыпаттоодо сөз зергерлери түздөн – түз аталыштарын гана колдонбостон, салыштыруу, метафоралоо, фразеологиялануу, коннотация, метаморфоза, аллегория сыяктуу ар түрдүү тилдик колдонмолорду пайдаланышкан.

Корутунду

Тектеш тилдердин фитонимдик катмарынын ортосундагы жалпылык жана айырмачылык алардын фитонимдик лексикасында өзгөчө курч чагылдырылары белгилүү. Генетикалык жактан жакындык проблемасы тилдердин изилденишинде сөзсүз түрдө лексикага кайрылуу аракети аткарылат. Мындай аракеттер жалаң гана тилдерди салыштырып изилдөөчү типология, же бир тилдер бүлөсүн иликтөөчү лингвистикалык багыт, же конкреттүү бир тилдин жеке өзүнүн тарыхый грамматикасынын илимий жактан изилденишинде абдан терен мааниге ээ экендиги түркологияда гана эмес, дүйнөлүк лингвистикалык практикада колдонулуп келет. Мындай иликтөө аракети тектеш тилдердин миндеген жылдар аралыгындагы колдонгон фитонимдеринин туруктуулугу, жоголушу, мунун натыйжасында тилдеги лексиканын өзгөрүшү тууралуу жыйынтыкка алып келет.

Фитонимдик лингвистикалык маани-маңызын изилдөө менен бир катарда төмөнкүдөй натыйжаларды чыгарууга болот:

1. Фитонимия илимий багыт катарында ар тараптан каралды. Анын кыргыз жана түрк тилиндеринде колдонулушунун семантикалык, менталдык жана когнитивдик өзгөчөлүктөрү белгиленип, көп парадигмалуулугу, лингвистикадагы орду аныкталды.

2. Фитонимдик функционалдык-семантикалык талаанын көлөмү, алкагы жана түзүүчүлөрү жиктелди.

3. Фитонимиянын лингвистикалык статусун аныктоо аракети да жасалды, анын морфологиялык көрсөткүчтөрү, татаал фитонимдердин тутумундагы бөтөнчөлүктөрү иликтенди.

4. Кыргыз тилинде фитонимдер туруктуу системаны түзөт деген пикир бышыкталды жана аларга толук мүнөздөмө берилип, алар конкреттүү факт-материалдар менен тастыкталып, жетиштүү мисалдар менен аргументтелди жана түрк тилдериндеги альтернанттар салыштырылды.

5. Фитонимдердин прагматикалык бөтөнчөлүктөрү, алардын функционалдык-семантикалык ролдору айкындалды.

6. Фитонимдердин тектеш жана тектеш эмес тилдерде берилишине салыштырма анализ жүргүзүлдү.

7. Фитонимдердин морфологиялык көрсөткүчтөрү аныкталды, анын атоо категориясындагы орду боюнча болгон илимдеги кайчылаш пикирлер анализделип, байыркы фитонимдердин формасы туруктуу деп табылды.

8. Фитонимдердин туруктуу сөз айкаштарында, топонимияда көп колдонула тургандыгы тастыкталды.

Көңүл бурганыңыздар үчүн рахмат!

Отурумдун төрайымы Р. Абдуллаева: Рахмат. Изденүүчүгө суроонуздар болсо берсеңиздер.

Доц.м.а. Д. Алтаева: Менин сизге үч суроом бар. 1) Сиз диссертацияңызда Махмут Кашкаринин эмгегин пайдаландым деп жатасыз. Фитонимге байланыштуу кандай сөздөр колдонулат? 2) Кыргыз-казак тилдеринде кеңири таралган фитонимдик сөздөргө мисал келтиргиле? 3) Фитоним менен флоранын ортосунда кандай айырма бар?

Аспирант Д. Төлегенова: Рахмат суроонузга.

1) XI кылымга таандык Махмуд Кашкаринин «Диванына» кээ бир түрк тилдери, анын ичинде кыргыз тилинде кеңири таралган өсүмдүк аталыштары мааниге ээ болот. Алар: айва, алма, андуз, арпа (агра), арпа (аграуап), буудай (будай), жаңгак (лаяг), пияз (жава), жусай (жапкан), жонышка (жорунчга), жүзүм (жүзүм), кекре (кекра), ашкабак (дабаг), кайың (гажин/габин), канбак (габаг), камыш (гамис), караган (гараян), карам (гарамие), клуб (гаюн/гажун).

Түрк тилдерине жалпы өсүмдүк аттары түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилиндеги жалпы өсүмдүк аттары - байыртадан келе жаткан эски аталыштар экендиги айкын. Өзгөчө түрк элдери жашаган аймактарда алардын экономикалык мааниси чоң. Күнүмдүк тиричиликке пайдалуу: арча, карагай, эмен карагай, тал карагай, жекече, алча, карагат, ыргай, арпа, буудай, суу тере, кара куурай, балыр, беде, тарагай, бетеге, дарак, бадал, мөмө сыяктуу аталыштар тилдин байыркы абалын чагылдырган элементтер экендигин тана албайбыз. XI кылымга таандык Махмуд Кашкаринин

«Диванына» кайрыла турган болсок кээ бир түрк тилдери, анын ичинде кыргыз тилинде кеңири таралган өсүмдүк аталыштары мааниге ээ болот. Алар: айва, алма, андуз, арпа (агра), арпа (аграуап), буудай (будай), жаңгак (лаяг), пияз (жава), жусай (жапкан), жонышка (жорунчга), жүзүм (жүзүм), кекре (кекра), ашкабак (дабаг), кайың (гажин/габин), канбак (габаг), камыш (гамис), караган (гараян), карам (гарамие), клуб (гаюн/гажун).

Казак тил илиминде ботаникалык номенклатура жана терминология боюнча изилдөөлөр өткөн кылымдын 50-жылдарынан башталат. Лексикалык кордун аталган тематикалык тобу М. Бигамбетов (1958), А. Шамшатова (1966), Г. И. Уюкбаева (1983), Б. Базылхан (1973; 1991), Б. Калиев (1988), Е. К. Кенесов (2015), Ж. М. Омашева (2016), А. Б. Шормакова (2020), өңдүү казак тилчилеринин эмгектеринде диахрондук, терминологиялык, этнолингвистикалык, когнитивдик жана лингвомаданият таануучулук аспектилерден изилденген.

М. Бигамбетовдун макаласында өсүмдүктөр аталыштары казак тилинин сөздүк курамынын байлыгынын көрсөткүчү катары кызмат аткаарын белгилейт. Ал байыркы мезгилден бери колдонулуп келген 37 фитонимди морфологиялык түзүмү боюнча сыпаттаган. Казак тилинде келип чыгышы жаныбарлар аталыштары менен байланышкан фитонимдердин бар экенин да белгилеп өткөн [Бигамбетов, 1958: 155-171]. А. Шамшатованын монографиялык изилдөөсүндө дан эгиндеринин аталыштары кесиптик лексиканын курамында каралса [Шамшатова, 1966:16], салыштырма-типологиялык багытта аткарылган Г. И. Уюкбаеванын эмгегинде казак, орус жана англис тилдериндеги ботаникалык номенклатура менен терминологиянын ортосундагы өзгөчөлүктөр изилденген. Ошондой эле ал номинация процессинде өсүмдүктүн түсү, көлөмү, формасы, сегменттик бөлүктөрүнүн саны, жыты, даамы, өскөн жери, турмуш-тиричиликте, дарылоодо колдонулушу сыяктуу белгилери негиз болорун ырастайт [Уюкбаева, 1983:140].

Фитонимдер монголиялык казак тегиндеги түрколог Б. Базылхан тарабынан да каралган. Окумуштуунун көптөгөн теориялык эмгектеринде байыркы фитонимдер терең талданган жана изилдөөчүлөр тарабынан колдоо тапкан. Профессор Б. Базылхан узак жылдар бою дары чөптөрдү жыйнап казак жана монгол тилдеринин салыштырма тарыхын, анын ичинде казак-монгол тилдериндеги фитонимдерге да кайрылган. Анын 40 миңден ашык сөздү камтыган “Монгол казах толь (Моңголша-казақша сөздік, 1984)” жарыкка чыккан жана анда фитонимдер боюнча сөздүк макалалар камтылып, илимпоздун көп жылдык эмгегинин натыйжасы гана эмес, тил илимине чоң салым кошкон. Б. Базылхан бизге казак жана монгол тил илиминин

салыштырма-тарыхый изилдөөсүнүн негиздөөчүлөрүнүн бири катары белгилүү [Базылхан, 1973; 1991].

Б. Калиевдин “Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары” аттуу эмгегинде казак тилиндеги фитонимдердин курамы, жасалуу жолдору, өнүгүү булактары тектештирме-тарыхый аспекттен иликтенип, лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик жасалуу ыкмаларына карай моделдери аныкталган. Автор казак тили өсүмдүк атоолоруна бай экенин төмөнкүчө белгилейт: “...өсүмдүктөргө ат коюу боюнча казактан өткөн чебер калк жок сыяктуудай көрүнөт. Айталык, қараспан, киізкиік, балтасап, әсемсары, меңдікара, балмұрын, үркергүл, сусімір, қазмойын, келіншекбоз, балақыз, бөлтірік, қарғатұяк, бөлтірік... Тизмелесең ушинтип кете берет. Мындай атоолорду карап таңырқайсың, таңданадың. Анткени, бул атоолордо поэтикалык образдар, накта бейнелер бар. Жеңил мыскылдар, азилдер да жок эмес. Бирок кандай болгон күндө да, бул атоолор ошол өсүмдүктөрдүн касиеттери менен белгилерин так көрсөтүп “мен мындамын” деп турат” [Калиева, 1988:7]. Б. Калиев казак тилинде фитонимдик лексиканын өнүккөнүн I. Жансүгіровдун «Жер түгі» деп аталган 54 саптан турган ырында 30 түрдүү дарак менен 60ка жакын чөптүн, баары 90 түрдүү өсүмдүк атоосу колдонулганы менен тастыктайт.

3) Фитоним – онимдердин бир түрү, өсүмдүктөрдүн аталышы. Флора – белгилүү бир жердин аймагында өскөн же өткөн геологиялык доорлордо өскөн өсүмдүк таксондорунун тарыхый-эволюциялык жыйындысы.

Ф.и.д., проф.м.а. К. Саматов: Менин төрт суроом бар: 1) Мажүрүм тал, ак тал, көк тал, кара тал деген төрт сөздүн маанисин айтып бериңизчи. 2) Өсүмдүктөрдү атоодо кандай белгилер эске алынат? 3) Мирзаханова Дж. Б. Фитонимическая лексика азербайджанского (в сравнении с другими тюркскими языками). Бул диссертациялык ишти адабияттардын тизмесине коштуңуз, өзүңүздүн ишиңизде көрдүңүз беле? 3) Жоогазын деген сөздүн этимологиясын айтчы.

Аспирант Д. Төлегенова: Рахмат сурооңузга.

Бир фитонимдик уңгудан эмес, негизги фитонимден тараган туунду сөздөр тизмеги жаңы бир түпкү мааниден тараган бирине бири тикелей таасир эткен, бири-бирине негиз болгон маанилүү аталыштардын тобу фитонимдик система деп аталат. Фитонимдик тизмектин кайсынысын алсак да, анын курамындагы туунду маанилер бир түпкү мааниден алынат. Ошондой болсо да система катары аталып, түпкү мааниси ээ болуп, системанын негизи болууга милдеттүү. Фитонимдик системадагы түпкү негиз сөз бир морфемадан болот. Ал эми туундуу фитоним эки морфемалуу жана андын ашык болушу да мүмкүн. Мисалы, ыр-ыргай, ыргы-шыпыргы, кызыл-

кызгалдак, солкулдак, зонкулдак, баш-чийбаш, миңбаш, көбүр-көбүргөн, шил, шилби, шибер, от, чайыт, кый, кыйар, ыскы, ысырык, ысмалак ж.б.

Мындан тизмектин бир жана экиден ашык морфемадан турганын бакоо кыйынчылык туудурбайт. Мунун себеби жогорудагы фитонимдик тизмектин курамында уңгу негизги мааниге ээ болгону, калганы тарыхый катмарлашуу экендиги көрүнүп турат. Ал эми кийинки фитонимдер мүчөлөр менен жасалгандыктан, курамындагы морфеманын семантикасын кеңейтет. Ал тизмекте биринчи туундудан экинчи туунду формадагы фитоним жасалгандыктан, туунду фитонимдин саны көбөйө берет. М: эрүүн, эрмен, курама, куурай, жылмыз, жалпыз, мандалак, мамалак, мамакаймак. Ошондуктан, байыркы тубаса фитонимдерге караганда туунду фитонимдер көбүрөөк болот. Бир тизмекте бир нече туунду болгон шартта негизги фитонимде бир, эки морфема болсо, калгандарында татаалдашуу мүмкүн. Мисалы, мажүрүм тал, ак тал, көк тал, кара тал. Туунду сөздүн курамындагы морфема да ар түрдүүчө. Алар негизги морфема жана көмөкчү морфема болуп бөлүнөт. Тизмектеги туунду маанинин курамындагы негизги морфема – байыркы фитонимдик негиз. Тактап айтканда, тизмектеги туунду фитонимдердин баарынын курамында тизмектин негизги фитоним орун алып, андан ары татаалдашат. Мисалы, көк арча, жаргак арча, ботко, чүкүрү, ак чүкүрү, үлкөн ж.б. Мындай бир түпкү формадан жана мааниден жасалган фитонимдер түрк тилдеринде арбын жолугат. Фитонимдик системанын курамындагы туунду формалар бир түпкү негизден жасалгандыктан, алар тектеш фитонимдер деп аталат. Ошондуктан фитонимдик тизмек бир гана тектеш мааниден таралуусу мүмкүн. Бул аныктама фитонимдик системанын бардык маселелерин кучагына алат деп айта албайбыз. Мисалы, кан чычар, чычырканак, тикен, тикенек, темир тикен, чалыр, чалкан, козугүл, түлкүтай, ыρμοок, чыρμοок, кулпунай, айгүл ж.б. Фитонимдин жасалыш баскычы деп негизги сөз менен мүчөдөн турган фитонимдик системадагы туунду маанилердин жасалуу баскычын билдирген тилдик бирдик аталат.

2) Жаратылышты туура кабыл алган адам анын маанисин жана ички мазмунун изилдегенден кийин гана ага ат коюу кадамын жасайт. Эгерде биз алгач тыбыш, андан кийин мааниси жаралат дей турган болсок, бул чындыкка дал келбейт. Сөздүн маанисин аныктоо үчүн анын ички семантикасына тереңирээк кириш керек. Адамзат колдонгон алгачкы уңгулардын келип чыгышын аныктоо кыйын болсо дагы, кийин пайда болгон уңгу сөздөрдүн семантикалык мүнөзүн изилдөө үчүн азыркы тил илиминин теориялык мүмкүнчүлүгү жетиштүү. Адам жоктон барды кылууга күчү жетпесе да, жаңы ат коюу үчүн тилдин баардык каражатын колдонууга күчү

жетиштүү. Алгачкы фитонимдик уңгуларды жасоо теориясы жана методдору лингвистика жаатында карала тургандыгы айдан ачык.

Фитонимдик архетип лексикалык жактан толук сөз болгондуктан, ал өзүнчө лексикалык бирдик катары кабыл алынып, сөздүктө орун алат жана баарлашууда даяр абалда колдонулат. Уңгу сөз бир нече сөздүн пайда болушуна негиз боло алат. Мындай сөз жасоочу системадан алынган сөздөрдүн семантикалык байланышын, ошондой эле алардын жекече мүнөзүн даана көрүү керек. Семантикалык байланыш байыркы фитонимдердин өнүгүү тарыхын тутумдуу мүнөздөп, өнүгүү тарыхын аныктап, муну менен бирге тилдин тарыхын баяндайт. Уңгу же тубаса фитонимдердин пайда болушуна алып келген элементтер сырткы түзүлүшү жагынан бири-бирине чырмалышып, семантикалык түзүлүшү жагынан бири-бирине жанаша келип, семантикалык бүтүндүктү түзгөнү менен, структурасы боюнча окшош уңгулар жалпы фитонимдик семантиканын тегерегине топтолуп, ал аркылуу жеке мааниге ээ болот. Түрк тилдеринин басымдуу бөлүгүндө жолугуучу жемиш, түшүм жана эгин апеллятивдери бир мезгилде конкреттүү фитонимдерди түшүндүргөн [Чагатайско-пурецкий словарь, 1981, СП(б) стр. 216]. Номинация процесси, б.а., сөздүн атоо функциясына ээ болушу - өтө татаал процесс. Табыйгаттагы нерселерди жана кубулуштарды таанып, белгилеген адам аларды башкаларга жеткирип, маанисин эстеп калуу үчүн, сөздөрдү жаратышы керек болчу. Сөз - бул адамдын акыл-эсинде чагылдырылган жаратылыштагы болмуштун, нерсенин жана кубулуштун символу.

2) Б. Мирзаханованын кандидаттык диссертациясында азербайжан тилиндеги фитонимдер кыпчак, карлук жана булгар тобундагы түрк тилдеринин лексикасы менен салыштырылып изилденген. Аталган эмгегинде анчалык кеңири тарабаган, айрым чакан аймактардагы фитонимдер ареалдык чөйрөдөгү түшүнүктөрдү чагылдырган аталыштар да арбын жолугуп, аларга кеңири иликтөөлөр жүргүзүлгөн. Себеби айрым фитонимдер бири-биринен кескин өзгөчөлөнүп, тилдик жактан да айырманы чагылдырат (27 бет). Ногой тилиндеги фитонимдер дыйканчылык лексикасынын курамында С.А. Кукаеванын «Лексика земледелия в ногойском языке» аттуу кандидаттык диссертациясында каралган. Ногой тили казак, каракалпак тилдери менен кыпчак-ногой подгруппасын түзгөндүктөн, бул тематикалык топтогу лексиканын калыптанышы үч тилдин тарыхый өнүгүшүнүн контекстинде каралган [Кукаева, 2005:22]. Кумук тилиндеги фитонимдик лексиканын изилдениш тарыхы жана структуралык-семантикалык жактан уюшулушу адамдын когнитивдик ишмердиги менен тыгыз карым-катышта Н. Гажирахмедов, А. Х. Исмаилова менен Э. Н. Гаджиевдердин

макалаларында каралган [Исмаилова, Гаджиев, 2016: 91-94; Гажирахмедов, 2021:55-64]. Дж. Б. Мирзаханованын кандидаттык диссертациясында азербайжан тилиндеги фитонимдер кыпчак, карлук жана булгар тобундагы түрк тилдеринин лексикасы менен салыштырылып изилденген [Мирзаханова, 2007:147]. Аталган окумуштуулардын эмгектеринде анчалык кеңири тарабаган, айрым чакан аймактардагы фитонимдер ареалдык чөйрөдөгү түшүнүктөрдү чагылдырган аталыштар да арбын жолугуп, аларга кеңири иликтөөлөр жүргүзүлгөн. Себеби айрым фитонимдер бири-биринен кескин өзгөчөлөнүп, тилдик жактан да айырманы чагылдырат.

4) Б. Калиев казак тилинде фитонимдик лексиканын өнүккөнүн I. Жансүгүровдун «Жер түгі» деп аталган 54 саптан турган ырында 30 түрдүү дарак менен 60ка жакын чөптүн, баары 90 түрдүү өсүмдүк атоосу колдонулганы менен тастыктайт:

...Таукоңак, шэйшөп, манка, құлынембес,

Сүттiген, еңлiк, мейiз, киiзкиiк,

Ақшалғын, көкемарал, бетеге, раң,

Жалпырақтеңге, бұйра, кысык иык,

Балдырған, уқорғасын, атқұлақты

Елiк жүр сонысында сокы кыып,

Жүлкеуiр, бәрпi, шырыш, шытыр,

Сауыны биешектиң кеп түр нiр,

Мыңтамыр, жуа, рауаш, жаужапырак,

Балауса, сорғыш, селдiр, ермен, бакбак,

Сыбызғы, жалбыз, күлмак, қарақияқ,

Шокайна, меңдуана, сора, шакпак,

Ишiнде сол құрайдың сұлу солар,

Шырмауық, кендiр, қылша, жыланқияқ... [Калиева, 1988:8].

Окумуштуунун фитонимдердин этимологиясы боюнча изилдөөлөрү да кызыгууну жаратат. Мисалы, қызғалдақ сөзүнө өтө ынанымдуу этимологиялык талдоо жүргүзүлгөн: “...қызғалдақ сөзү қыз жана ғалдақ деген эки элементтин биримдигинен турат. Мындагы қыз сөзү – қызыл сөзүнүн кыскарган варианты, ал эми ғалдақ байыркы түрк тилинде “гүл” дегенди билдирген. Тилибизде бул моделдин негизинде жасалган бозғалдақ, итғалдақ, сарғалдақ, тикенғалдақ деген өсүмдүк атоолору бар. Өз учурунда ғалдақ сөзү сейрек колдонулбаган болуу керек. Кийин бул сөздүн ордун монгол тилинен оошкон шешек (чечек/чичек) сөзү баскан сыяктуу: ақшешек, бэйшешек, көкшешек, наурызшешек” [Калиева, 1988:84-85]. Изилдөөнүн тиркемесинде өсүмдүктөргө байланыштуу ырлар, макал-лакаптар,

табышмактар жана метафоралык салыштыруулар берилген. Бул иллюстрация казак тил илиминдеги кийинки изилдөөлөргө булак болуп берген.

Проф.м.а. Т.Сыдыкова: 1) Сиз орток түрк тилдеринде бирдей аталыштагы фитонимдерди таба алдыңызбы? 2) Экинчи суроом сиз кайсы кыргыз окумуштууларын эмгегин пайдаландыңыз?

Аспирант Д. Төлегенова: 1) Рахмат сурооңузга. Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүн колдонуп анализдеп, 34 сөз таап, таблица түздүм.

№	Байыркы түрк сөздүгү	Кыргызча	Қазақша	Мааниси
1	alimla// alma	алма	алма	яблоко (МК 81/10)
2	aluč	алча	алша (шие)	алыча (МК 1 122)
3	añduz	андыз (кара андыз)	андыз	девясил (МК I 115)
4	armut	алмурут	алмурт	груша (МК 1 95)
5	arpa	арпа	арпа	ячмень (МК !! 121)
6	avja I	айва	айва	айва (МК I 114)
7	baýça	бакча	бақша	сад
8	burčaq I	буурчак	Бұршак (ас бұршак)	горох и другие растения из семейства бобовых (ТТ VII 14/60)
9	budajaj // buydaj	буудай	бидай	пшеница (МК III 240)
10	butaq čibiq	бутак	бұтақ шыбық	ветвь, ветка (Tis 49b 6)
11	erük I	өрүк	Өрік (Қара өрік)	1. Слива; 2. Косточковый плод вообще: слива, урюк (МК I318)
12	evin	эгин	егін	зерно
13	gül (п.)	гүл	гүл	цветок, роза
14	gürüč (п.)	күрүч	күріш	рис (Rach II 1/116)
15	it burunu	ит мурун	итмұрын	шиповник (Rach I 190)
16	ïyač	жыгач (дарак)	ағаш	дерево
17	jaýaq	жаңгак	жаңғақ	орех (МК I 267)
18	jariryaq	жапырак	жапырақ	лист, лепесток (Suv 529)
19	jasımuq	жасмык	жасымык	просо (Rach I 119)
20	jašil burčaq	жашыл буурчак	жасыл бұршак	зеленый горошек (ТТ VII 14/69)
21	jemiš	жемиш	жеміс	фрукт, плод

22	jigda	жида	жиде	джида, лох (МК I 31)
23	künčit	кунжут	күнжит	кунжут (USp 7/2)
24	mešič: mešič üzüm	Майыз жүзүм	мейіз жүзім	сорт черного винограда (МК I 360)
25	mīrč/ murč (скр)	кара мурч	қара бұрыш	перец черный (Rach I 134)
26	nuqut	нокот	нохат	турецкий горох (Rach I 186)
27	qabaq I	ашкабак	асқабақ	тыква (МК I 382)
28	qayun	коон	қауын	дыня
29	qajīñ/qadīñ	кайың	қайың	береза (QVK 387/1)
30	qamiš/ qamuš	камыш	қамыс	тростник, камыш; заросли тростника, камыша
31	qarayač	карагай	қарағаш	карагач
32	saman	саман	сабан	солома (МК ! 415)
33	samursaq/sarmusaq	сарымсак	сарымсақ	чеснок (МК I 527)
34	teräk I	терек	терек	тополь (МК I 387)

2) Кыргыз тилинин фитонимдик лексикасы атайын изилденбегени менен, диалектологиялык изилдөөлөрдүн алкагында алардын мисалдары катары каралып, фрагменттик деңгээлде талданган. Фитонимдерге тиешелүү сөздөрдүн басымдуу бөлүгү диалектикалык өзгөчөлүк катарында К. К. Юдахин тарабынан изилденет. Алсак, түштүк ареалында жолгуучу мэкэ, нэк, пэлэк, дән, гүнжэрэ ж.б. Аталган окумуштуу өз сөздүгүндө кыргыз тилине мүнөздүү фитонимдерди гана изилдөө менен чектелбестен, бир эле учурда башка тилдерден оошкон фитонимдер семантикалык жана структуралык жактан кеңири иликтенет.

Белгилүү түрколог Б. М. Юнусалиев фитонимдер курамынын варианттуулугуна токтолуп, мындай деген пикирин билдирет: «Фонетикага, морфологияга, синтаксиске караганда тилдин сөздүк курамы бир кыйла өзгөргүч келет» [Юнусалиев, 1985: 224]. Арийне, мезгилдин өтүшү байыркы фитоним эскирип, кайсы бир себептер менен жаңы сөздөрдүн пайда болушу сыяктуу тилдик мыйзамдардын диалектилерде кайталануусун белгилейт. [Юнусалиев, 1985: 255].

Бизге белгилүү болгондой кыргыз жергесинде өзбектер, уйгурлар, тажиктер тыгыз алакада жашагандыктан, кээ бир төл сөздөр активдүүлүгүн жоготуп, алардын ордун башка тилдерден кабыл алынган сөздөр ээлегендиги мыйзам ченемдүү. Кыргыз тилинин фитонимдик, кол өнөрчүлүк жана башка кесиптик лексикасынын катмарларында башка тилдерден өздөштүрүлүп

алган сөздөр көп кездешет жана алардын көпчүлүгү иран тилдеринен кыргыз тилине оошуп келгендиги Б. М. Юнусалиев тарабынан белгиленет [Юнусалиев 1985: 235-240]. Алардын айрымдары араб тилинен да киргендигин Б.М. Юнусалиев мисалдар аркылуу далилдеген [Юнусалиев 1985: 240-244].

Белгилүү окумуштуулар Ш. Жапаровдун, Т. Сыдыкованын, Б. Шүкүровдун лексикология, терминология боюнча эмгектеринде ботаникалык номенклатуранын айрымдары талдоого алынып, фактылар келтирилген [Жапаров, Сыдыкова, 2001].

Кыргыз тилиндеги фитонимдер жергиликтүү өзгөчөлүк катары айрым диалектологиялык эмгектерде берилгендиги белгилүү. Бул боюнча белгилүү диалектолог Г. Бакинованын Ош говору боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрүндө жергиликтүү өзгөчөлүк катары пахтачылыкка байланыштуу бир нече сөздөрдү келтирет: козо, гозо, косек, козек - пахта өсүмдүгүнүн өзөгү; козопая - пахтаны терип алгандан кийин калган сөңгөгү; көрөк - пахтанын гүл ачпай калган коробочкасы ж.б. [Бакинова, 1958:91-92]. Дагы бир белгилүү диалектолог Ж. Жумалиев Анжияндык кыргыздардын тили боюнча жазылган монографиясында айрым фитонимдерге токтолуп, лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн жана алардын чыгыш тегин ачып берген [Жумалиев, 1983].

Ф.и.к., доцент А. Абдыкалыкова: 1) Фитонимдерди изилдөөнүн методологиялык негиздери кайсылар? 2) Түрк тилдериндеги фитонимдердин номинациясынын принциптери жөнүндө айтып койсоңуз? 3) Түрк тилдериндеги фитонимдик диахрония жөнүндө маалымат бергиле?

Аспирант Д. Төлегенова: 1) Изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негизи катарында фактылардын анализдениши индукция жана дедукциялык принципте ишке ашырылды жана тарыхый-хронологиялык усулдун негизинде иликтенди.

2) Номинация деген латын сөзүнөн келип чыккан. Бул термин тил бирдиктеринин жалпы мыйзамдарын жана тутумдарын, аталышынын түзүлүшүн, тилин жана ой жүгүртүүсүн, турмуштагы нерселер менен кубулуштардын өз ара байланышын, алардын белгилерин таанууда адамдын ролун изилдейт.

Номинациялык ыкмада айрыкча ар бир сөздүн түпкү маанисине тиешелүү түшүнүк (себепчи сема) сакталат. Ал “себепчи сема” бир топ туунду фитонимдин пайда болушуна шарт түзөт. Бир себепчи уңгудан пайда болгон, бир фитонимдик системага тиешелүү болгон туундуларда номинативдик белги сакталат. Ошол тилдин этимологиясын жакшы түшүнгөн адамга ал аталыштарды ажыратуу кыйын эмес.

Туунду фитонимдин мааниси менен түпкү мааниси жакын болгону менен анын маанилик курамы бирдей болбойт. Эгер бирдей болсо, ал сөз да, туунду да болмок эмес. Ал жаңы номинациянын пайда кылганда гана фитонимдин кайсы сөздөн келип чыкканы билинет. Туунду фитоним менен анын уңгулук маанисинин байланышы тилдеги маанилик чынжырчаны кармап турат. Ал туунду фитонимдин орток семадагы ордун тактаганда гана ошол орток сема аркылуу туунду системанын тарыхый-генетикалык системасын түзүүгө болот. Мындай туунду фитонимдердин жыйындысы – фитонимдик система деп аталат. Бир системадан чыккан фитонимдерде орток генетикалык-семантикалык код болот. Алсак кат, гат, агач ж.б. Атоо менен түшүнүктүн ортосундагы байланыш ошол генетикалык-семантикалык коддун негизинде түзүлөт. Жаңы түшүнүккө атоо берерде маанилик байланышы жок сөздү себепчи негиз деп эсептөө менен, тилдеги биримдүүлүктү жойсок, генетикалык-семантикалык код сунуштаган системада ката кетирер элек. Тил өзү өзгөргөнү менен түпкү маанисин сактап калат. Туунду сөз түпкү маанини, сөздүн семантикасын сактап калат. Ал маани-адамдын түшүнүгүндөгү маани. Мааниси болбосо, ал сөз жөн гана тыбыштык курамдан турган бирдик гана болуп калат.

3) Фитонимдик диахрония жашоодо пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү атоого болгон муктаждыкты, коомдогу өзгөрүүнү да чагылдырат. Жаңы фитонимдик номинациялар ар кандай жолдор менен түзүлөрү жана өзгөрүүгө учуроосу мыйзамдуу. Фитонимдик катмардын түрдүүлүгүнө жараша фитонимдик негиздеги сөздүн маанилери жана аталыштын маанилери да ар кандай деңгээлде катышат. Мисалы, *көк→көк чөп, көк терек, көк серек, арты бош, көтү бош, уу чөп, сары чөп, мандалак, сары мандалак ж. б.* Ушул типтеги уңгу сөздөрдө алардын маанисин түзүүдө негизги морфема дагы, жардамчы морфема дагы катышат. Булардын эң негизиги милдети сөздөрдү жана маанилерди түзүү болгон. Ал эми ушул уңгулардагы функционалдык сема кесиптик багытта колдонулат. Натыйжада шыбакчы – шыбак оргон адам, тамырчы – тамыр кармаган адам, шалычы – шалы оргон адам, угутчу – угут өндүргөн адамды билдирет.

Доцент Н. Жапаров: Сизге суроом бар: 1) Сиздин изилдөөңүздө табылган өсүмдүк аттары менен топонимикалык аталыштар байланыштуубу?

Аспирант Д. Төлөгенова: 1) Казакстанда Алматы, Караганда, Талдыкорган, Сарагаш, Кандыагаш деген шаарлар өсүмдүктөрдүн аты менен аталган.

Отурумдун төрайымы Р. Абдуллаева: Анда талкууну баштасак.

Проф.м.а. Т.Сыдыкова: Сиз дагы бир жолу өлчөмүн карап чыгышыңыз керек. Кыргыз окумуштууларынын эмгектери пайдаланылган, бирок алар

колдонулган адабияттардын тизмесинде жок болгон. Жапар Шүкүровдун жаңы чыгармаларын киргизиш керек, анткени жакшы жазылган деталдар көп. 91-бетте ката бар.

Отурумдун төрайымы Р. Абдуллаева: Онлайн форматта профессор С. Каратаева катышып отурат. Сөз сизде.

Профессор С. Каратаева: Изилдөөдө туура белгилегендей, түрк тилдериндеги фитонимдерди изилдөө түркологиядагы актуалдуу маселелердин бири. Фитонимдер соматикалык лексика, жаныбарлар аталыштары менен катар базистик лексикага кирет. Өз кезинде академик Б.М.Юнусалиев мындай тематикалык топторду тилдин сөздүк корундагы салыштырмалуу туруктуу сакталган катмарга, тактап айтканда, тектештирүүдөгү негизги базистик лексика киргизген. Фитонимдик бирдиктердин өзгөчөлүгүн ачып берүү бул тилди алып жүргөн элдин түрдүү тарыхый доорлордогу материалдык жана маданий өнүгүшүн, курчап турган айлана-чөйрөгө карата ой жүгүртүүсүн терең талдоо менен байланышкан. Кайсы гана тилдин тарыхын албайлы, анын фитонимдик системасы экстралингвистикалык факторлор менен тыгыз байланышта өнүккөн. Тагыраак айтканда, элдин дүйнө таанымындагы өзгөчөлүктөр, коомдогу ар түрдүү өзгөрүүлөр жаңы фитонимдик курамдын пайда болушуна, өнүгүшүнө жана калыптанышына чоң таасирин тийгизген. Ошондой эле фитонимдердин өнүгүшүндө тилдин ички мыйзамдары да, башкача айтканда, лингвистикалык факторлор да чоң роль ойногон.

Кандидаттык диссертациядагы изденүүчүнүн жетишкендиктери жана киргизген илимий жаңылыктары катары төмөнкүлөрдү белгилейбиз: 1) диссертацияда берилген ар бир илимий жобо, жыйынтык изилдөөнүн жүрүшүндө жеткиликтүү далилденген; 2) фитонимдер боюнча илимий адабияттарга өтө деталдуу талдоо жүргүзүлгөн; 3) фитонимдик атоолордун келип чыгышындагы принциптер жана ыкмалар терең изилденген жана алынган натыйжалары ынандуу; 4) Диссертациянын негизги жоболору жана жыйынтыктары боюнча эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалып, илимий басылмаларда макалалары жарыяланган.

Жыйынтыгында, Төлегенова Дина Мелдебекқызынын «Түрк тилдериндеги фитонимдердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү» деген темада 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациясы Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын кандидаттык диссертацияларга койгон талаптарына жооп

берет. Изилдөө диссертанттын өзү тарабынан аткарылган монографиялык эмгек болуп саналат. Коргоого сунуштайм.

Доцент Н. Жапаров: Иштин техникалык каталарын оңдоо менен коргоого сунуш кыламын.

Доцент А. Абдыкалыкова: Мен да сүйлөп коёюн. Тема актуалдуу. Изилдөө максатына жеткен жана коюлган милдеттер аткарылган. Карай турган жерлер бар, мен өзүнө белгилеп, көрсөтүп бердим. Коргоого сунуштайм.

Отурумдун төрайымы Р. Абдуллаева: Урматтуу агай-эжейлер талкуунун жүрүшүндө айтылган сын-пикирлерди эске алуу менен коргоого сунуш кылуу пикири айтылды. Сунушту колго салсак:

Макул – “11”, каршы – “жок”, калыс – “жок”.

Отурумдун төрайымы Р. Абдуллаева: Ушул кеңешме менен атайын дисциплина боюнча кандидаттык минимумдун кошумча программасын бекитишибиз керек. Кошумча программада Төлегенова Динанын кандидаттык диссертациясынын темасына тиешелүү суроолор каралган. Кандидаттык минимумдун кошумча программасын карап чыктыңыздар, бул тууралуу кандай пикириңиздер бар?

Доцент Н. Жапаров: Ономаст катары карап чыктым. Кандидаттык минимумдун кошумча программасында ономастиканын, анын ичинде фитонимиканын теориялык жана практикалык маселелери камтылган. Беките берсек болот.

Отурумдун төрайымы Р. Абдуллаева: Кандидаттык минимумдун кошумча программасы бекитилсин дегендер кол көтөрүп койсоңор. Каршы, калыс – жок. Бекитилди. Жыйынтык сөздү изденүүчүгө берсек.

Аспирант Д. Төлегенова: Баардыгыңыздарга, талкууга катышып, баалуу кеп-кеңешиңиздерди бергениңиздер үчүн ыраазычылык билдирем.

Кафедранын кезектеги кеңешмеси жогоруда айтылгандарды угуп жана талкуулап төмөнкүдөй

ТОКТОМ КЫЛАТ:

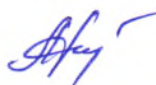
1. Изденүүчү Төлегенова Дина Мелдебекқызынын «Түрк тилдериндеги фитонимдердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү» деген темада 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук

аттестациялык комиссиясынын кандидаттык диссертацияларга койгон талаптарына жооп берген иш деп эсептелсин.

2. Изденүүчү Төлегенова Дина Мелдебекқызынын «Түрк тилдериндеги фитонимдердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү» деген темада 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы талкууда айтылган сунуштарды эске алуу менен коргоого сунушталсын.

3. Изденүүчү Төлегенова Дина Мелдебекқызынын 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясынын атайын дисциплина боюнча кандидаттык экзаменинин кошумча программасы бекитилсин.

**Кафедра башчысы, отурумдун төрайымы,
п.и.к., проф.м.а.**

Абдуллаева Р.

Отурумдун катчысы, ф.и.к., доц. м.а.

Алтаева Д. И.

